

Тончо Жечев

БЪЛГАРСКИЯТ ВЕЛИКДЕН
или
СТРАСТИТЕ БЪЛГАРСКИ

София, 2013

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Тончо Жечев, автор, 2013

© Издателство „Изток-Запад“, 2013

ISBN 978-619-152-208-8

Тончо Жечев

БЪЛГАРСКИЯТ
ВЕЛИКДЕН
ИЛИ
СТРАСТИТЕ
БЪЛГАРСКИ

*На светлата памет на майка ми, с любов и
преданост, по-силни от смъртта, посвещавам.*

Авторът

Съдържание

Pro domo sua	7
--------------------	---

Българският Великден / 19

1. Съборът.....	21
2. Княз Стефан Богориди.....	31
3. Кукушкият урок	51
4. Основите на българската църква и политическата смърт на Александър Екзарх	62
5. Великденската акция.....	74

Български хоризонти / 85

1. Източният въпрос	87
2. Българският въпрос.....	98
3. Безизходицата.....	106
4. Драган Цанков в решителния ден	119
5. „Феноменът на 1860 година“	137
6. Георги Раковски в униата.....	147
7. Константин Леонтиев и българският въпрос.....	162

Страстите български / 183

1. Отчаяни опити за излизане от политическата изолация. Паисий Пловдивски	185
2. Страстната неделя, 1861 г.....	198
3. Краткотрайното тържество на унията.....	209
4. Срамът от една победа.....	219
5. Как ехото заглъхва (из една почти пропаднала преписка).....	229

Дипломатическата борба / 247

1. Комисии и комисари.....	250
2. Граф Игнатиев, новите комисии и новите опити за помирение.....	267
3. Политическо изкуство, или политически позор	279
4. Кой е д-р Стоян Чомаков?	289
5. Гаврил паша, или Кръстевич.....	307

Вкусът на победата / 323

1. Какво ще правим сега?	325
2. „Времето дойде да ни отвори очите“	332
3. Преминаването на Йордан.....	345
4. Последния горша първых.....	356
5. Славейков и Каравелов	366

**Спомени, размисли и следосвобожденска
съдба на един българин от Възраждането /377**

1. Летописец на цариградския кръг	379
2. Революционер сред черковниците	387
3. Консерватор сред либералите и либерал между консерваторите.....	419
4. Краят на Тодор Икономов. Кому принадлежи той?.....	442

**„Българският Одисей“ и истината
на неговото завръщане (вместо епилог) / 449**

1. Легендата за враждането и идеята на поемата	457
2. Паралели на носталгията.....	468
3. Пред вековечните въпроси на живота	484
Бележки	497

PRO DOMO SUA

Изпитвам потребност да кажа на читателите няколко встъпителни думи за тази книга. Една и съща фраза може да се изговори по два противоположни и все пак равностойни начина: с гордост и със съкрушение. Когато сега кажа, че тази книга ме е занимавала цял живот, а съм работил върху нея десет години – в това има и гордост, и съкрушение. Гордост, че съм могъл толкова дълго да живея с мисълта за нея, да преодоля редица трудности, свързани с подобен замисъл; съкрушение, защото изпълненото, постигнатото е далеч от намеренията, плановете, с много непълноти и недостатъци, които сега, накрая, виждам по-ясно от най-строгите си критици. Едно мога да кажа с увереност: трябваше да я напиша. И тъй като сам виждам всичките ѝ несъвършенства, а се надявам други да продължат започнатото, ще кажа нещо за подтиците и намеренията си.

* * *

На автобиографичните интимни мотиви няма да се спирам надълго. Те са ясни от посвещението и началото на последния очерк, в който тълкувам „Изворът на Белоногата“. Много и мъчително ме е занимавала тази поема, от нея се зароди интересът ми към живота и мислите на целия цариградски кръг дейци на Българското възраждане, към проблемите на нашето напредване и моралните въпроси, свързани с него. Звучите от тази неумираща селска идилия, които сега идват като че ли от други светове, изумително хармонираха с топлата и душевна атмосфера в някогашния наш дом, в който историята, настоящето и бъдещето съжителстваха в мир и добро. Във

всеки случай моята прабаба Дана, баба на майка ми, без да ще внасяше необходимия коректив в хладните учебници по история. Тя хубаво помнеше турско и разказваше за това, което пишеше в учебника, по друг начин – за нея то беше съдби на хора, друга наредба на живота, други обичаи. Нейният урок по история завършваше винаги с дълбока въздишка: „Къде отиде и отива всичко това?“ За нея историята беше радостна и жива среща с предците, не съд, а възкресение, не урок, а помен. Нейният син и мой дядо – Марин – постоянно разплиташе заплетения възел на световната политика. Цариград, Босфорът, Дарданелите бяха непрекъснато в устата му като средоточие на всички световни съперничества, беди и надежди. Другият ми дядо – Тони – все препрочиташе „Записките“ на Захари Стоянов и баба Яна му се подиграваше: „Пак се готви за изпити.“ Майка ми с еднаква любов, а тя имаше най-скъпоценния човешки гений да обича, рецитираше Славейкова и Ботева. В нейното простодушие те живееха неразделно, допълвайки се взаимно. В живота ѝ въображение те бяха баща и син, изпълнени с любов и благоговение един към друг. Почитта към мъртвите беше вродена семейна добродетел, понякога дори ми се струваше, че грижите за тях са повече, отколкото за живите. В детински непорочното съзнание на баба, дядо, майка, татко живееше само родното, близкото, братското. За тях неизречена аксиома беше, че без род и роднинство няма родина.

По-късно, когато след ред премеждия започнах да се занимавам с литературна история и критика, на сърце ми легна една плодотворна българска традиция. Най-добрите български литературни историци и критици са измежду първите и най-добри историци на Българското възраждане: Иван Шишманов, Георги Бакалов, Боян Пенев, Михаил Арнаудов.

В своето време те са разбрали, че българската литература може да се изтъкува само в контекста на народната история, и смело се наели да напишат историята на хора и събития, които иначе са далечни на литературата в тясното значение на тази и без това двусмислена дума. Всъщност във всяко време за литературата може да се каже нещо ново и важно само когато се види по нов и същностен начин народната история. Искам да кажа – бях щастлив да открия, че заниманията с българска ли-

тература не само не ни отдалечават от подтиците, получени в детството, но дори задължително ни приближават към историята, за която, разбира се, аз мога да говоря само като литератор.

* * *

Преминавайки към втория мотив, ще започна с един парадокс – Цариград е най-големият български град през XIX век. В легалния период на нашето движение той е негова „столица“, както по-късно Букурещ стана „столица“ на революционното движение.

За броя на българите в Цариград след тридесетте години на миналия век има много сведения, но нито едно от тях не е точно, не се основава на преброяване, на статистика. Сведенията варират от 15 000 до 150 000. Във вестника на дядо Славейков „Македония“ се казва, че в Цариград към това време (1870) те са около 150 000, но „едва ли има 15 000, които са припознати като българи, и от тях едва ли има 15 чисти български семейства.“^{1A} В календарчето за 1863 година намираме следното сведение за тях, разпределени по занаяти: абаджии – 8000; търговци – 5000; хлебари – 4000; градинари – 3500; сеизи – 2000; риболовци – 2550; мутафчии – 600; слуги и готвачи – 1500; аргати по чифлиците – 3000; овчари и говедари – 1500; тютюнджии – 400; кожухари – 500; или общо 32 550 души.² Преди това „България“ беше писала, че „населението българско в Цариград брои около 30 000 души. Тази цифра приема и изследователят на нашето Възраждане Н. Начов в книгата си „Цариград и Българското възраждане“. Ако приемем, че това население в Цариград брои около 30 000–40 000 души, трябва да повторим, че в Цариград е живяло най-компактното българско градско население до и дъго след Освобождението.

Една рядка, почти несрещаща се особеност на този факт е привличала вниманието на съвременниците и изследователи-

^A Всички бележки, означени с цифри, са дадени (поотделно за всяка глава) в края на книгата; означените със звездичка – под линия.

те. За Цариград, дето по изрази на един наш вестник от това време „има по един юрнек от всичките народи⁴, друг вестник говори, че наблюдателите се поразяват от липсата на българско население в столицата. И с това се обяснява „сегашното ни положение, причините за „медленното и закъсняло наше народно развитие“⁵. В същата статия по-нататък се казва, че това повърхностно впечатление на наблюдателите е резултат от липсата на обособена българска махала в Цариград. Тук имало гръцки, арменски, еврейски квартали, а нямало квартал, в който да е събрано в основната си маса най-многобройното иноверно население в столицата. И неизвестният автор продължава: „Тук е един факт, на който причините може да се крият дълбоко в племенните качества и особености на нашия народ, факт инак безразличен, психологически, но следствията на са който били и продължават да са не без влияние на самата съдба на народа ни... От ден на ден са убеждаващи от необходимостта да се основе и закрепят едно заселение Българско на една махала в Цариград, съставено от фамилии от разни градове на България, фамилии по-просветени и богати.“

Тази особеност обаче е била следствие на друга: цялото огромно българско население в столицата било мъжко, ергенско, бекарско. Имало само няколко семейства. Малцина смелчаци се решавали да се заселят тук, като доведат семействата си от вътрешността, та прекарвали понякога по десет и по двадесет години, дори цял живот, като гурбетчии, като хора, чието истинско пристанище е винаги мирно и спокойно в някои от затътените селца на вътрешността. Това е една огромна ергенска и гурбетчийска колония. Когато някой от ергените се женел в Цариград, той можел да вземе за жена само гъркиня, еврейка или арменка. По този начин попадал в среда, махала, които силно разклащали и без това едва зараждащото се национално самосъзнание, ако не успявали да го претопят.

Изумителна, неповторима гледка представляват тези български цариградчани от миналия век в своята маса. Както казва дядо Славейков, България не е имала нужда тогава от етнографически музей. Той съществувал жив в Цариград. Било представено почти всяко българско селце със своята пъстра носия, със своите типове и диалекти. „Абаджийските дюкяни в Галата

– казва Н. Начов – придавали на някои улици вида на българските градчета от вътрешността.“ „Когато за пръв път влязох там – пише един съвременник, – стори ми се, че се намирам в Куршум-хан в Пловдив.“ В световен град като Цариград, в центъра на една империя, в средоточието на големи международни съперничества в миналия век, живеели тези типични български селяни, живеели по селски свито и пестеливо, оглеждайки се „со страхом божий“ в развалините на чуждото за тях величие на Византия, в непонятния порядък на големия град, в безбройните пройоходи, които го населявали, в чуждата верски и племенно власт, живеели с мисълта за своите села, със спомена за домашния уют, за женска ласка и бащино огнище. Те живеели в Цариград, но душевно не били в него, вътре, а в своите села. Тези сухоземни одисеевци са донесли край морето своята Итака, те нямало нужда да правят околосветско пътешествие, за да я открият, душевно те никога не са я напусkali.

Всичко това е оставило несмиваеми от никакъв Йордан, от никакви реки следи върху българското движение, върху формирането на националната идеология в този тъй важен период. Само в космополитната атмосфера в Цариград може да се усети с такава ярка и неповторима сила какво нещо са отечеството, почвата, родът, племето, корените. Не случайно никъде по света няма такъв култ към гробищата, както в Цариград. Там те са в последна сметка истинският дом, единственото място, където може да се сродиш с духа и порядъка на предците, единствената бащиния. И до днес в българското гробище там съжителстват във вечен мир гробове на хора, единият роден в Тулча, другият в Охрид.

В стихийното възрожденско движение на цариградските българи има силна струя на носталгия по оставените села и близки, несроденост на тези неволни граждани, селяни по душа, с града. Тук може да се забележи и голяма доза безотговорност в политическите маневри на хора, чийто истински пристан е в далечния залив на техните селца, където винаги могат да избягат след корабокрушението на гурбетчиляка. За тях политиката, която правят тук, не е така съдбоносна, тя е колосално надхитряване в непонятния и „хитър“ градски живот. Началото на българското движение тук създава онази критиче-

ска ситуация, за която се казва, че роденото в нея добро живее столетия, а лошото – векове.

След Кримската война в Цариград се основава и закрепва българската община и постепенно всички общини във вътрешността я признават като изразител и ръководител на своите легални искания. Тя действа от тяхно име пред правителството и става фактически българско представителство пред Портата. Колкото и разнородни интереси да се преплитат в нея, каквито и течения да се борят, цариградската община по хода на делото изработва външнополитическа и вътрешнополитическа линия на действие, ръководи единствената българска борба, която се увенча с победа чрез решителна помощ отвън, дори при съпротивата или неодобрението на всички външни фактори. Изучаването на постепенното развитие на българското движение, детайлното проучване на всеки негов етап има кардинално значение, за да се разберат както особеностите на националната идеология и характер, така и прерастването им в революционна идеология и революционно движение по-късно.

Изобщо Цариград, Константинопол, Цар-Град не е занимавал въображението на българите толкова, колкото би могло да се очаква, като имаме предвид неговата близост до България (на няколко часа път от границата, отстоящ от София приблизително на разстоянието на Варна), неговата роля в нашата средновековна и възрожденска история. А близостта ни до този град, разположен на два континента и три морета, до това място на първите съприкосновения на Изтока и Запада, до града, живял под вековния страх, че ще бъде завоюван или от Запада, или от Изтока, до столицата на могъщи империи, средище на световна дипломация, люлка на православието, сцена на най-страшното религиозно съперничество, вековен център на света след падането на Рим, е оставило видими, непреходни черти в националното мислене и характер, в народното предание, макар понякога само като богат и широк фон на нашата историческа съдба в сърцето на това кръстовище, наречено Балкани.

Работата ми върху книгата съвпадна по време, а беше и стимулирана от изострен интерес у нас към национално-специфичното, към историческата съдба и пътищата на българската култура. Отначало я виждах като книга за Петко Славейков и неговия син – Пенчо Славейков. Темата ми трябваше да бъде: какво става в нашата литература и култура само в продължение на две поколения, какви са близостта и дистанцията между баща и син, взети не в биологическата, а в духовната си връзка, но особено привлекателни за изследване поради съществуването и на биологическа, и на духовна връзка. Постепенно този план отпадна, той беше просто смазан от благодатния материал за живота, борбите и мислите на хората от цариградския кръг, където ферментационните процеси при образуването на българската нация се виждат с несрещана другаде нагледност и откъдето тръгват всички посоки на нашия по-сетнешен обществен и културен живот.

Във всеки случай началната фаза от разгръщането на българското движение и формирането на националната идея даваше отговор, поне за мен, на два въпроса, които винаги са ме занимавали, занимават и сега: Къде се корени нашето безверие, нашият атеизъм? (Това, което на езика на един руски църковник се нарича „мистична недостатъчност“.) Откъде произлиза подражателният дух? (В разни исторически периоди той е вземал епидемични размери. Понякога една чужда идея е била отричана само в името на друга, заета наготово идея.) И единият, и другият въпрос ни отвеждат към съществени черти в националния характер, със значителни и важни последици в народната история, в самия дух и порив на българите за културно творчество.

Непостижима е фантастиката на идейните течения сред българската интелигенция. Първите детски впечатления от обществения живот на основоположника на българския социализъм Димитър Благоев са от църковната борба в Загоричане! И това съвсем не е без значение за по-късната оценка на Благоев, която стана класическа: „Църковната борба“ не е била друга освен чисто национална политическа борба за признаване на бъл-

гарската народност в Турция като отделна национална единица ... „църковната борба“ беше национална политическа борба не само по това, че имаше за цел припознаването на българската националност в Турция, но и по това, че в нея бе въввлечена цялата нация, цялата българска народност.“⁶ Нищо така не може да свидетелства за характера, стремежите на един народ и неговите пастири, както борбата, в която е бил въввлечен изцяло.

Преживяното през бурните години в Цариград ни връща към една пророческа статия на Славейков, публикувана в „България“ през лятото на 1860 година. „Българският Одисей“ е предусетил смисъла на събитията, които едва сега предстояло да се разиграят в националния живот. Статията звучи като неумолими изводи, направени като че след преживяното. Славейков си поставя за задача да разгледа главните фигури на българското движение от това време и техните идеи. Той търси смисъла и значението им за нашето историческо развитие. Започва с твърде резки в приетия тогава стил във вестниците характеристики на някои от главните светски лица, за да завърши с историческите и дори метафизични „последници за нас от движението.

Г. Бурмов – пише Славейков – се бори за православието и въоръжава се за него срещу католици и протестанти, като че са те, що са сторили и струват, туй толкози голямо зло на нас и на черквата ни. Без да отричам сичко от неговото едностранчиво възрение, ний ще му кажем, че коренът на злото не е там, дето го той показва; той лежи по-дълбоко. Ний са не боим, че българите ще станат католици или протестанти. Не. Ний са боим от следствия други, толкоз по-тъжовни и по-жялостни, колкото по-гибелни. Злото не е сега на ставание, и не заплашва занаяпред да стане, но станало вече; нас са на надвесили на ярът на пагубата ни. Не го ли е проумял г-н Б-ов от по-първите наши статии? (т.е. от статиите, където той характеризира дейците, които излизат в няколко поредни броя на „България“, б.м.). Искаме да му го кажем по-явно. Нека чува. Повтаряме. Българите католици и протестанти няма да станат, но православни няма да останат. Или инак. Българите ще си останат православни на име, а всъщност – *безверни*“ (курсивът навсякъде е на Славейков).“ И по-на-

татък: „Вяра тъй унижена пред очите на мислещите; вяра от злоупотребленията на свещеннослужителите докарана тъй в презрение пред набожните; вяра, в която от неманието на проповед масата народна не е оглашена още в нея; таквази вяра по нарицало не саменява, но се напуска.“ И накрая: „А както (народът) своята не разбира, тъй и от чуждата не проумява... равнодушен към своята остава, такъв е и към всяка друга... И тъй, бъдете спокойни от българите колкото за променение на вяра и бойте са повече от ужасните следствия на безверието, което е доближило да ни погълне, и на което горестните предзнаменования са се уже проявили!

Силата и оригиналността на мисълта в тези статии на младия Славейков са правели впечатление още навремето, мнозина са ги отдавали на внушенията, дори на перото на Никола Михайловски. По-важно е обаче другото: скритата зад грижата уж за вярата тайна радост от обезверяването, от напускането на вярата, и то тъкмо в резултат на църковната борба. Цялото ренесансово движение на българите в началната си фаза, разкрепостяването на личността от нейните средновековни обвързаности стават в борба за извоюването на самостоятелна българска църква! Мислите на Славейков за „пагубните“, „горестните“, „ужасните“ последици от играта с вярата нямат нищо общо с неговите действия – в действията си той е свободен като Цанков, чиято линия следва в този момент като политически изгодна. Сам той става инициатор за разбиването на Цанковите редици, без да се стеснява в избора на средствата и последиците за вярата. Тук някъде се корени неизбежното санкюлотство и радикализъм на целия блестящ екип цариградски дейци на нашето Възраждане, някои от които тежки търговци и духовници с висок сан. Това, което в този момент обединява толкова различни дейци като Иларион Макариополски, Драган Цанков, д-р Стамболски, Христо и Никола Тъпчилещови, Стоян Чомаков, Александър Екзарх, Тодор Бурмов, Петко Славейков, Гаврил Кръстевич, Тодор Икономов, Георги Раковски и др., е пълната и абсолютна политизация, свободната политическа игра с вярата и църковните институции, без никакви традиционни или религиозни задръжки.

За разлика от дейците на Германското възраждане, за които един философ казва, че признават революцията само в областта на духа, българските възрожденски дейци в черковната борба признават революцията само в областта на политиката като абсолютна предпоставка за всяка друга промяна и всяко усъвършенстване на обществените отношения. Сами от царството на невярващите, те правят от религията и църковните институции оръдие за своя пламенен политически фанатизъм и в националната идеология и цел разтварят всички елементи от разностранния живот на нацията, включително и традиционните християнски представи за високите и универсални цели на човешкото битие. Всичко се свежда и приспособява за целите и задачите на национално-политическата борба. Тази свобода, с която българските дейци използват църковната организация, религията и нейните предания в национално-църковното движение, имаше за резултат укрепването ни в безверието, а победата на движението бележи началото на широкия размах на открита политическата революция за национално освобождение при явно спадане относителната тежест на църквата и религията в националния живот. С други думи, църковната борба направи така, че българите прегърнаха единствено религията на политиката.

Невероятните зигзаги при пределно простодушна откровеност на политическите ходове в разгара на българското движение в средата на миналия век ни връщат към някои от загадките на световноисторическия процес, занимавали философи и историци на „природата на нациите“ след Джанбатиста Вико. Превъзходството на марксистическата историческа теория над древното и възобновяващо се учение за кръговрата в историята, както и над плоско-буржоазните представи за непрекъснат прогрес е в това, че в настъпателното движение на историята и развитието на нациите историкът марксист вижда непрекъснати и най-дълбоки противоречия. Националната идеология и националистическите аспирации например се оказват особено противоречиви, жилави и способни за неочаквани възраждания. В пепелищата на няколко революции във Франция като Феникс възкръсват националната идея и националистическите стремежи – от Наполеон Бонапарт до генерал Дьо Гол – и ако

революциите, по израза на Анатол Франс, са изяждали чедата си, то със същото основание може да се каже, че национализмът във Франция е изядал революциите. Единствено националната идея, оформена в църковната борба у нас, мина с всичката си сила в по-нататъшното революционно движение на българите и живя дълго в следосвобожденската политическа история.

Колкото продължителен и труден се оказва икономическият преход от една формация в друга (особено от патриархалност към буржоазно-индустриално общество), толкова по-лесен и бърз е този преход в областта на политическите лозунги, в обещанията за бъдещето, в идейно-политическата сфера. В най-изостаналите, доскоро патриархални, но сега възраждащи се страни се събужда един особено краен политически и идеен радикализъм, който подражава на готовите резултати на напредналите страни, без да познава еволюцията, довела до тях. За живот се събуждат нови, безформени, лишени от традиция, жадни за нововъведения и житейски успехи сили, които главоломно сменят повлияната от суеверия религиозна съвест с буржоазни политически суеверия. От най-изостанали, в своите политически лозунги и културна програма те стават не просто напреднали и напредничави, а най-напредничави, най-прогресивни. В тези условия не е чудно, че Драган Цанков мисли, че може за една година да се разреши хилядолетният български въпрос с проста смяна на курса и приятелите. Бъдещият български Екзарх Йосиф като Лазар Йовчев (светското му име) открива на българската публика Маркс и „Комунистическият манифест“ и т.н., и т.н. Във връзка с опита на българската уния английският дипломатически агент в Белград Дж. А. Лонгвърт е предупреждавал своите френски колеги: „Никой не може да отрече, че националният вкус към политически новости, който беше ефикасно обуздан у нас, намира твърде радушен прием на Изток.“ Според него французите сеят безотговорно идеи, които не знаят какво могат да им донесат в бъдеще и как тези идеи ще се обърнат против тях.

Всичко това дава ключа към един парадокс в световната история: колкото по-изостанал, патриархален в социалноикономическо отношение народ се възражда сред народи, преживели в една или друга форма зенита на национално-демократиче-

ската си революция, толкова той е по-податлив и склонен към най-радикалните, най-дръзко разрушителните идеи и лозунги по отношение на стария строй на живота, толкова по-склонен е да прегърне знамето на най-бързия и ефектен прогрес. Не бива да се учудваме, че в лебедовата песен на Славейков в църковната борба, в статията „Двете касти и власти“, ще срещнем идеята българите да скочат направо в царството на равенството, преди да познаят всички дълбоки рани на неравенството. За да се разберат истинското съдържание и смисъл на някои идеи, родени в най-напредналите страни, те трябва да бъдат чути от устата на най-изостаналите страни.

Джанбатиста Вико говори за „новото варварство, варварството на разсъдъка и рефлексията“⁷, съпроводено с опасностите за катастрофално падане до степента на първоначалното варварство. И не на нас, хора преживели фашизма, хора от седемдесетте години на XX век, трябва да се обяснява какво може да означава това тъкмо в „най-напредналите“ страни. В. И. Ленин казваше: „Като че ли с цивилизацията, с културата страните отново се възвръщат към първобитното варварство, отново преживяват такова положение, когато дивеят нравите, звереят хората в борбата за къшей хляб... „цивилизованият“, „културният“ капиталистически свят върви към нечуван крах, който е способен да скъса и неминуемо ще скъса всички основи на културния живот.“⁸ През океани и континенти често пъти „цивилизованото варварство“, „варварството на разсъдъка и рефлексията“ и „първоначалното варварство“, варварството на отчаяното политическо, културно „новаторство“ на фашизма и „хунвейбинството“ си подават ръка...

Декември 1973 г.

Българският Великден

Наврѣх Великден, 3 април 1860 г., цариградските българи провелиха акция, която стана една от връхните точки във възрожденските борби. Още тогава Г. С. Раковски оценява толкова високо станалото, че смята този ден свят в новия български календар, ден, който трябва да се празнува всяка година. Националният календар на българите по това време е почти бяло поле, по него още няма онези кървави точки, с които отбелязваме празниците. Раковски е искал да прикове вниманието на българите към един от най-важните дни в новото им летоброене. Но дойдоха други събития, личности, постепенно българският календар се запълни с много червени точки и ние вече почти забравихме този празник...

Едва ли денят за акцията е бил избран случайно. В този момент на своите борби българите в турската столица се чувствали самотни и изоставени от всички: намирали се в най-остър конфликт с католическите попълзновения на Изток; трябвало да лавират между всички велики сили; да се борят с могъщата патриаршия, наследник на византийското минало; предпазливо да заобикалят Високата порта; да надхитряват всички. Празникът Възкресение Христово бил подходящ от всяка гледна точка за техния смисъл.

На него в малката българска църква на Фенер се стичало огромно множество, големият двор почернявал от хора, които искали да присъстват на тържествената служба, вече втора година ръководена от българския епископ Иларион Макариополски на църковнославянски език. Станалото в такъв ден нарушение на върховните църковни канони трябвало да привлече вниманието на всички фактори в имперската столица – на руските църковни кръгове и дипломати, на западните представи-

тели, а за Високата порта трябвало да прозвучи в политическа гама, като намекне за силата и множеството на събралите се. Организаторите се надявали болезнено да уязвят и засегнат стоящата редом патриаршия и поради това, че тъкмо на Великден, най-големия християнски празник, българите се бунтуват против цялата система на Източната църква.

Във вековната вражда между Източната и Западната църква се беше очертало едно немаловажно различие. По-точно, различието на техния поглед за света и живота имаше един немаловажен израз. Най-големият празник за католическата църква постепенно стана Рождество Христово, Коледа, и това символизира католическия поглед за света като непрекъснато раждане и обновление, като безкрайно начало на вечен живот на земята. Този акцент върху раждането символизира цялата тежест, която западното християнство дава на „отсамния“ свят за сметка на „отвъдния“.

С течение на вековете като най-голям празник за източното православие стана Възкресение Христово, което символизира по-голямата връзка на тази черква с източния мистицизъм, с мистерията на смъртта, неговата по-голяма „отвлеченост“ и откъснатост от земните дела. За разлика от западното християнство, на Изток акцентът пада върху кръстния път и възможността не просто за обновление, а за възраждане, за ново възкресение.

В решението на българите да проведат своята акция навръх Великден, след като знаем, че е взето в един от най-острите моменти на борбата с католическата пропаганда, навярно е играло ролята и желанието да се подчертае кардиналната разлика.

Едновременно с това най-големият православен празник в цъфтящата буйна пролет на Цариград е давал необходимия декор и фон за началото на новото българско летоброене, за „възкресението“ на всичките ни национални стремежи, за възраждане силата и значението на българския народ.

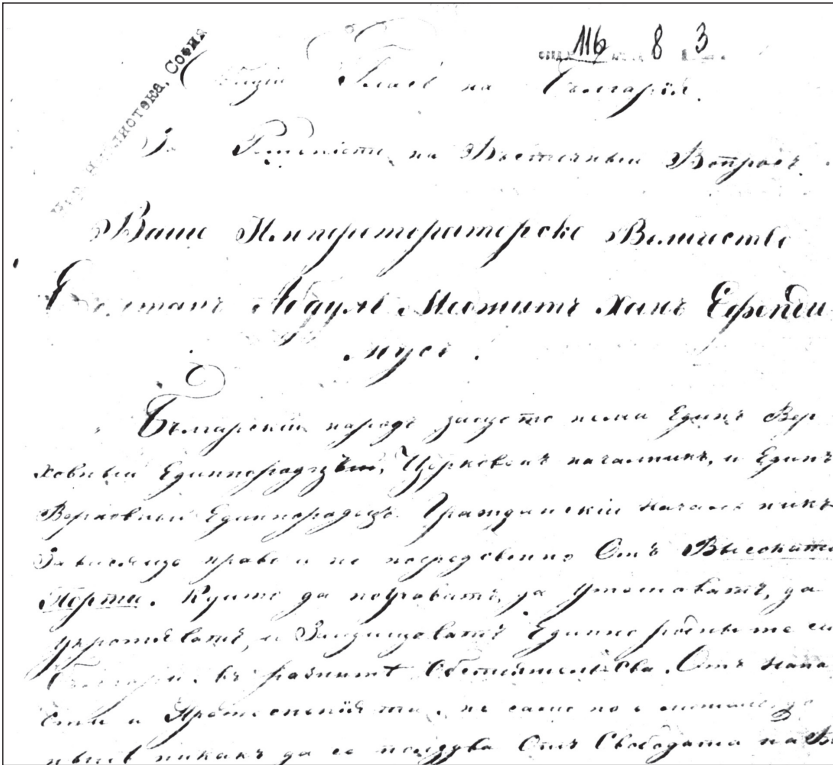
1. Съборът

Според турската политическа традиция, установена след завоюванията, народите в империята се различават единствено по религията, която изповядват. Народ, „милет“, е само този, който има своя самостоятелна и независима църква. Тази политическа доктрина, достатъчно вкостеняла в продължение на вековете, в които народностите не са били обособени в нации, твърде удобно обслужвала феодалната официална власт, турската политическа върхушка. Същевременно тя била не по-малко изгодна и за наследените от Византия средновековни религиозни институции като патриаршията, които при тези условия придобили политическа роля и значение, каквито не са играли в православната Византийска империя.

Една от важните особености на източноправославната църква е, че тя попада под върховенството на Василевса, Императора, Царя като божи наместник. В условията на иноверско, мюсюлманско владичество това върховенство на светската, кесаревата власт над църквата отпада поне в осветената от догматите форма. Мнозина хронисти и историци са отбелязвали, че още правата, дадени от Мехмед Завоевателя, са направили патриаршията вътрешно по-независима от властта, отколкото тя е била в условията на православния цар. Същевременно една запазена в империята институция като патриаршията, легализирана по съответен начин, не могла да не придобие с течение на времето съответно политическо значение, да не поеме политически и социални функции, тъй като по смисъла на своето съществуване патриаршията започва да представлява „християнския народ“, „рум милет“, пред официалните власти, да се занимава с неговите искания и тежнения, които често далеч надхвърлят религиозните потребности. При това поло-

жение не е чудно, че патриаршията постепенно става едно от главните оръдия на гръцкия национализъм, важен фактор при събуждането и оформянето на гръцкото национално съзнание, възродител и въплътител на „мегали идея“ („голямата идея“) на гърците.

Патриаршията най-силно понесе ударите на противодействащите ѝ сили. Когато Махмуд II, реформаторът и обновителят, заповяда по време на гръцката завера публично да обесят сред Цариград патриарх Григория с двамата негови владици, а след това да влачат телата им по улиците на столицата, вече можеше да се каже, че в началото на своите реформи Турция „разбира“ ролята на патриаршията не по средновековному, а по буржоазному. Раждащият се турски буржоазен национализъм, който,

Обръщение на българите към султана
за решаване на църковния въпрос, 1861 г.

от друга страна, щеше да ликвидира обширната средновековна Турска империя, вече по друг начин „разбираше“ гръцкия и всякакъв друг национализъм, косвено преоценяваше новото значение, което религиозните институции имат в по-новите времена.

Едновременно с външната, иноверската опасност патриаршията, като оръдие на гръцкия национализъм, започваше да се пука отвътре. Нищо така не наподобява скачените съдове, както национализма. Всяка националистическа ескалация събужда бързо и ефикасно дори дълбоко заспали национални чувства вътре в доскорошната религиозна или културна общност, у съседите, дори у далечните народи. Известна, неведнъж изтъквана истина е, че църковната борба беше борба национална. По-важното обаче е да се подчертае, че националната борба на българите в това време, на първия етап на своето развитие, не можеше да има друга освен черковна форма. Причините за това са две. В условията на Турската империя и нейната политическа практика първият признак за една самостоятелна народност е, че тя има своя черква, свои самостоятелни религиозни институции. Неофит Бозвели и Иларион Макариополски са знаели какво правят, когато на първо време практически са свеждали своята програма до основаването на българска църква в столицата. Втората причина е, че българската църква трябва да се отвоюва не от политическите, а от религиозните господари, от патриаршията, и то в процеса на жестока „вътрешновидова“ борба, в рамките на борбата в доскорошната общност. При това тази борба не засяга пряко турските национални стремежи, нещо повече – турците могат да я използват, както и двете борещи се страни могат да използват турците, тъй като църковната разпра удря в самото сърце на националната мегаломания на гърците, от която империята се чувствала пряко заплашена.

И сега огромно удивление предизвиква страхотната неотстъпчивост, непреклонност на патриаршията пред българските искания, липсата наглед на всякакъв политически такт в една институция с огромна политическа опитност и традиции. Според разсъжденията на някои историци (Тодор Бурмов)¹, излиза, че ако патриаршията беше проявила повече политическа мъдрост, ако навреме беше направила необходимите отстъпки

и т.н., то борбата нямаше да вземе такъв остър характер, нямаше да стигне до пълно скъсване. Вярно е, че патриаршията прояви чудовищна неотстъпчивост. В основата на нейната позиция в течение на цялата разпра лежи дълбоко, антиномично, непреодолимо противоречие. От една страна, патриаршията стана оръдие на буржоазната гръцка нация в нейните нови аспирации, при тяхното зараждане и оформяне. В този смисъл тя бе изцяло пропита от новия буржоазен дух на времето. От друга страна обаче, по отношение на нашите национални искания тя запазва своята средновековна, византийска вкаменелост, абсолютна вяръност на догмата, до края на борбата не показва никаква склонност към компромиси. Изобщо държа се изцяло в духа на феодален господар и византийски аристократ, който няма уши за плебейски ропот, като че нищо не бе се изменило от Византия насетне.

Твърдоглавата, безкомпромисна от начало до край позиция на патриаршията към българските искания едва ли може да се обясни само с липсата на политически разум. (Такъв елемент, разбира се, съществува като следствие от напълно прогнилия механизъм на патриаршията, създадените в нейните редове безотговорност и жажда за лично облагодетелстване като главен стимул за нейните служители.) По-важното обаче е друго – като Янус патриаршията има две лица, но към българите показва само каменното си византийско лице, а към гръцките аспирации – само новото си подвижно, буржоазно, хитроумно, политически мобилно лице. И това противоречие стана неразрешимо за нея. Защото и най-дребното, незначително признание на българските искания подкопава основата на цялата ѝ политика в друга посока, доколкото тази политика е свързана единствено с мечтата за гръцкото ново царство в старите предели на Византия, с „голямата идея“, с удобството на турския политически принцип, че християните в империята са едно цяло под духовната власт на патриарха. И най-нищожното признаване на българските искания подкопава основите на институциите и политическите стремежи на източноправославната църква в условията на реформите и националните движения.

Всичко това е очевидно в цялата история на черковната разпра, но особено явно е в по-началните етапи. Непреодоли-

мите затруднения на патриаршията проличаха особено явно на Великия гръцки народен събор, захванат с големи очаквания, продължил близо година и половина, завършил помпозно, а всъщност с безсилната политическа мъдрост: всичко да си остане, както е било. Крайната неотстъпчивост на този събор дори към минималните български искания е прелюдията към нашия Великден и затова ще се спрем накратко върху него с оглед интересуващите ни проблеми.

Всъщност началният тласък, подтикът за този събор идва не от някакви реформаторски настроения вътре в патриаршията, а отвън, под турски натиск. Съгласно повеленията на Хатихумаюна от 1856 г., всяка религиозна общност в империята била длъжна да представи на Високата порта проект за преобразуванията си в духа на новото време и просвещението. Султанът трябвало да преутвърди дадените от по-рано правдини на религиозните общности, но преди това те трябвало да се усъвършенстват и задълбочат с вътрешни преобразувания, за да се преодолее недоволството от религиозните власти, което често вземало политически характер, тревожело политическата власт, предизвиквало намесата на външни сили, ставало предлог, особено за Русия, да поема отвън покровителството на християните в империята.

Въз основа на това разпореждане на Хатихумаюна правителството разпратило в края на 1857 г. инструкция до всички немюсюлмански общини да изработят проекти за съответните преобразувания, както и указания как трябва да стане подработването на тези проекти. Именно тук се предвиждало свикването на велик народен събор от патриаршията, на който да бъдат представени духовенството, първенците и еснафите от столицата и по един избран представител от всеки вилает. Освен реда, по който трябвало да стане изборът на народните представители в събора, иноверната политическа власт дала подробни указания и за въпросите, които трябва да се обсъдят и решат, като твърде добре напипала болните места на патриаршията – правилата за избор на патриарх и владици, съставянето на смесени духовно-мирски съвети за делата от нерелигиозен характер, особено щекотливия въпрос около заплащането на владиците, въпроса за налозите и т.н. Изобщо политическа-

та власт предписвала да се изработи нов устав, който след потвърждаването му от султана щял да придобие силата на закон. Както виждаме, реформаторските идеи не са зрели в патриаршията, а силom се налагали от властта с оглед умиротворяването на християнското население.

В самите темпове, с които се подготвял и провеждал съборът, са отразени онова време, ориенталският маниер, но и вътрешната съпротива вътре в патриаршията. Съборът се открил на 3 октомври 1858 г., около година след указанията за свикването му, държал своите заседания само в празничния за турците петъчен ден и имал последното си заседание на 16 февруари 1860 г. По отношение на чисто вътрешната уредба на църквата съборът е знаменит с решението си за ликвидиране на чудовищната бюрократична институция на геронтите, на „петимата старци“. Геронт буквално значи старец, но в църковната история геронтите са цяла институция. Те били петимата признати и постоянни членове на синода (по-късно към тях се присъединили още трима), които имали епархиите си най-близо до Цариград. Те пребивавали постоянно в столицата, а не в епархиите си, имали широки лични и политически връзки, държали големи конаци. При това положение останалите членове на синода играели спомагателна роля, а решавали геронтите. Самите патриарси често ставали играчка в ръцете им. Съборът под натиска на турците, които разбрали, че „петимата старци“ пречат на работата му, решил те да отидат в епархиите си, т.е. да бъдат отстранени от Константинопол. По този начин трябвало да се ликвидира една незаконна, но могъща и решаваща институция. Но дори и това решение се оказало безсилно, защото само няколко месеца след закриването на събора новоизбраният патриарх Йоаким, бивш геронт, възстановил правата им. (Той навярно е имал възможност иначе сам да съжалява за това, защото е известно, че геронтите се оплаквали от него, бившият геронт, а сега патриарх на Портата, че не се съветвал с тях.)

За нас, разбира се, е важна само ролята на този събор във връзка с българските искания. Сложната изборителна система и интригите направили така, че в събора били избрани само трима български представители; П. Р. Славейков от Видинска епархия, Георгаки Чалоглу от Пловдивска и хаджи Нико-

ли Минчогу от Търновска. Този факт твърде своеобразно отразява положението по това време. Очевидно е, че български представители са излъчени в трите средища на църковната борба през най-ранния ѝ етап. Освен това е ясно, че борбата тогава взела най-рязка форма в тези три средища. Ако същият избор станел само месеци по-късно, българското население от другите епархии, представляващо преобладаваща част от християните под властта на патриарха, нямало да допусне да бъде представявано от гърците. Но в този момент това се оказало възможно от редица български по състав епархии.

Още в началните заседания в края на 1858 г. тримата представители предявили българските искания, които сега са забележителни само в едно отношение: показват колко минимални са в този момент и колко неотстъпчивостта на другата страна била в състояние бързо да ескалира общественото настроение, да го канализира против себе си. В дългия меморандум, представен от хаджи Николи, българските искания, подкрепени и от представителя на Босна, се изчерпват с три главни точки: 1. Владичите да се назначават така, че да могат да поучават паството си на понятен за него език. 2. За да не се злоупотребява с това правило, те да бъдат избирани по стария обичай от духовенството и първенците на съответната епархия, като се ръкополагат от митрополията, а митрополитите – съответно от патриарха. 3. За да се избягнат злоупотребите, да се определи заплатата на духовенството или точният размер на бериите, които събират. Всъщност тези искания са пряко продължение на основното искане на първия етап от църковната разпра – богослужението да се извършва на църковнославянски език, а не на гръцки. Това е минимално искане, но то е поставяло под въпрос и заплахата цялата кадрова линия на патриаршията. Останалите без работа хиляди готовановци, настанени из българските области, съставили главните владения на патриаршията.

Съборът не обърнал никакво внимание на българските искания. Дори били взети мерки в протоколите да не остава следа от повдигането на техните въпроси. Българските представители разбрали опасностите, свързани с тези методи на действия в събота – Портата могла да утвърди уставите и ако българският въпрос не бил повдигнат официално, то легалният път за раз-

решаването му можел да се окаже вече затворен. Поради това до Портата и патриарха били изпратени решителни заявления от Пловдив, Стара Загора, Шумен, а заявлението на Търновската епархия било подадено лично в събора от представителя хаджи Николи. Още по-силно впечатление от заявленията обаче оставили решителните действия, предприети в края на 1859 година в Пловдив.

На 29 ноември 1859 година, в неделя, в църквата „Света Богородица“ един ученик започнал по време на богослужението да чете апостола на български. Огромното болшинство от черкуващите се с радост чули тържествените думи на своя роден език, но присъстващите гърци се възмутили. Настъпила безредица в църквата. Започнали с кавги, с викове, но скоро се хванали за косите и брадите, пуснали в ход юмруците и краката си. На утрешния ден, на празника на св. Андрей, събитията се повторили с още по-голямо ожесточение и демонстрацията преминала на улицата, където продължили сраженията, захванати в черквата. Турските власти, загрижени за реда, настоявали пред патриаршията да намери начин да удовлетвори българите от Пловдив. По други съображения в същия дух действало и руското посолство, точно информирано от наскоро установения тук свой консул, копривщенеца Найдено Геров. Патриаршията, както винаги, зле осведомена за надигащите се беди, всякога презрителна към движенията откъм низините, намерила решение, достойно за мъдростта на Соломона. Тя предписала позволение да се чете на български само в две пловдивски черкви. При това от другата страна на олтара да се чете на гръцки. Или единия път да се служи само на гръцки, а другия път само на славянски в тези две черкви.

На 20 декември същата година това патриаршеско послание, което, както виждаме, не се отличава нито с мъдрост, нито с отстъпчивост, трябвало да се прочете публично. Но и тази елементарна отстъпка възмутила местните фанатици гърци и когато започнало четенето, те нападнали присъстващите българи. И църквата от място за молитва и благочестие се превърнала в бойно поле. Нищо от свещените атрибути не било пожалено, всичко се превърнало в подръчно и грозно оръжие. Свещници, църковни книги, икони, хоругви, жезли, всичко било

пуснато в действие и настанала вакханалия, достойна за големи мирски свадни. Пловдивските събития от онова време особено нагледно показали докъде е стигнало националното ожесточение под покривалото на единството на източната черква, под прикритието на идеологическата догматична фразеология.

Изобщо годината на събора и последвалите я месеци бележат разгръщането, изявата, яркото очертаване на всички посоки на българското освободително движение. Със започналото да излиза през това време солидно списание „Български книжици“ под редакцията на Гаврил Кръстевич постепенно се очертават културната физиономия на движението, неговият интерес към българската история и език, непосредствените и далечните искания за автономия и обособяване. Със започналата да излиза в края на март 1859 г. остър и нападателен вестник „България“ на Драган Цанков, с образуването скоро след това на уния в Кукуш се слага начало на атаките и заплахите на униатството, на политическото и културното преориентиране към Запада, предназначено главно да се плашат патриаршията и руските дипломатически и църковни кръгове. През тези години се оформя и цариградската българска община като представител на българските общини от вътрешността. Българската църква в Цариград получава свой епископ, започва строителството на голяма църква като обединителен център. Най-после тези години бележат началото на масови действия, които заплашват да се излеят на улицата, вземат решителен характер в Пловдив, а на Великден 1860 г. и в Цариград. Всичко това е свързано непосредствено с подема на националното движение на българите непосредствено след Кримската война, след принудителните обещания за реформи в империята. Но то е пряко свързано и с крайната неотстъпчивост на събора, абсолютната неподготвеност на гръцките църковни и светски кръгове както в патриаршията, така и в свободното кралство да посрещнат с политическа далновидност надигащото се движение.

Нищо не говори по-красноречиво за всичко това, както края на този прословут събор. Той завършил безплодната си работа на 16 февруари 1860 година с голяма реч на известния личен лекар на султана д-р Стефан Каратеодори, за когото някои казват, че бил българин, родом от Одрин. Между трудностите,

срещнати от страна на геронтите, Каратеодори споменава и за трудностите, срещнати от страна на българските представители, които бяха отказали (заедно с Босненския) да подпишат постановленията. В тази реч, иначе съставена по всички правила на ораторското изкуство, реч на вещь познавач на тънкостите на догматичното право, намираме само формални оправдания за невниманието към правото на цял народ: на събора не било предписано да се занимава с подобен въпрос и светата църква не правела разлика между духовенството по националност, тя признавала само едно – православно духовенство. Речта на Каратеодори била напечатана и широко разпространена. Българите ѝ отговорили в особена брошура, подписана от търновския представител, но написана от Гаврил Кръстевич. Така или иначе, край на събора не оставял никакво съмнение, че легалният път на българите да удовлетворят своите искания чрез борба вътре в системата на патриаршията се затваря плътно. Като единствен изход им остава изнасянето на борбата вън от прогнилия механизъм на патриаршията, чрез сложно лавиране с турските политически интереси, лавиране между великите сили и разгръщане на масово движение в столицата и вътрешността на страната.

Известно е, че при разгръщането на едно масово движение трябва да са изчерпани почти всички илюзии, свързани с досегашния път на борбата. Криво или право, в досегашния си път българското движение могло донякъде да разчита на един първенец в Турската империя, българин по произход, единствения българин, който при съществуващата система за избор е могъл да попадне в събора от столицата. Но съдбата направила тъй, че събитията го заварват смъртно болен, а преди края на събора той се представил на „царя на царете“, по собствените му думи. Става дума за княз Стефан Богориди, чиято смърт е достоен епилог на цялата предшествваща фаза на движението и край на последната илюзия, свързана с по-умерените български искания. Неговата внушителна фигура изпълва значителен период от турската политическа история, оставяйки една твърде смътна и неопределена сянка в новата българска история. Във всеки случай спирането при него е необходимо, когато искаме последователно да следваме етапите и криволиците на българската борба.